

186932

Elisabeth Özdalga

Tarihsel Sosyoloji

Şerif Mardin - Mehmet Genç
Çağlar Keyder - Ali Yaşar Sarıbay
Fethi Açıkel - Oktay Özel - Ferdan Ergut

DOĞUBAT

BRU

ELISABETH ÖZDALGA

1946 Göteborg (İsveç) doğumlu. Göteborg Üniversitesi'nde sosyoloji öğrenimi gördü, doktorasını da aynı yerde yaptı. 1983'te ODTÜ Sosyoloji bölümüne girdi. Değişik dönemlerde İstanbul'daki İsveç Araştırma Enstitüsü'nde görev yaptı. Son yayınları arasında *The Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy* adlı derleme (Routledge Curzon, London, 2005); *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif* (İletişim, İstanbul, 2006) adlı kitap; ve "Islamism and Nationalism as Sister Ideologies: Reflections on the Politicization of Islam in a *Longue Durée* Perspective" adlı makale (*Middle Eastern Studies*, Vol. 45, No. 3, 407-423, May 2009) bulunmaktadır.

© Tüm yayım hakları *Doğu Batı* yayınlarına aittir.

Yayına Hazırlayan

Sunay Aksoy

Kapak Tasarım

Aziz Tuna

Baskı

Cantekin Matbaacılık

1. Baskı: Mayıs, 2009

Doğu Batı Yayınları

Selânik Cad. No:23/8

Kızılay/ANKARA

Tel: (0312) 425 68 64-65

Faks: 425 68 64

www.dogubati.com

dogubati@dogubati.com

Doğu Batı Yayınları - 44 Sosyoloji -13

ISBN 978-975-8717-49-1

İÇİNDEKİLER

Giriş

Elisabeth Özdalga

Bir Tasavvur ve Ustalık Olarak Tarihsel Sosyoloji. 9

Söyleşiler

Mehmet Genç

Tarihsel Sosyoloji Üzerine

Söyleşi: Serhat Toker. 63

Çağlar Keyder

Tarihsel Sosyolojiyi Türkiye Üzerinden Okumak

Söyleşi: İlhan Zeynep Karakılıç. 97

Ali Yaşar Sarıbay

Yeni Bir Disiplin Fetişizmine Doğru mu?

Söyleşi: Yusuf Şahin. 125

Fethi Açıkel

Tarihsel Sosyoloji, Eşitsiz ve Bileşik Gelişim

Sürecinin Kuramsallaştırılması Girişimidir

Söyleşi: Çağdaş Sümer. 142

Oktay Özel

Tarihçi Gözüyle Türkiye'de Tarihsel Sosyoloji

Söyleşi: Hasan Keser. 176

Ferdan Ergut

Tarihi Sosyal Bilimselleştirmek;

Sosyal Bilimleri Tarihselleştirmek

Söyleşi: Serkan Gül. 191

Şerif Mardin

Sosyolojiden Tarihe Bakmak

Söyleşi: Burcu Toksabay. 209

Gene de, bir bütün olarak değerlendirildiğinde Mills'in *Sociological Imagination* kitabının "Grand Teori"ye –tarihsel gerçekliklerle herhangi bir anlamlı ilişkiye sahip olmayan devasa ve spekülâtif kuramsal inşalara– karşı bir eleştiri olarak kaleme alındığı söylenebilir. Onun eleştirisi, iki disiplin arasındaki bölünmenin diğer tarafından, yani tarihin pek az şey ifade ettiği sosyoloji disiplininin geliyordu. Mills, tarihe ve gerçekliklere, gerçekçi olduğu kadar yaratıcı da olan bir dönüş çağrısı yapıyordu.

Tartıştığımız mesele üzerine Mills ve Elias'ın yaptıkları vurgular farklı olabilir, biri çağdaş kamusal meselelere, diğeri ise bilimsel çabanın özerkliğine dikkat çekmektedir. Gene de, bu kısa tartışmadan çıkarılabilecek sonuç, iş araştırma problemlerinin seçimine geldiğinde araştırmacıların, biri çağdaş meseleler, ikincisi ise var olan bilgi birikimine duyulan inanç tarafından üretilen iki farklı otorite ile karşı karşıya geldikleridir. Bu nedenle, aslında dikkat edilmesi gereken, iki "anlamlılık kümesi" (*sets of relevancy*, Weber) vardır. Her ikisi de göz önünde bulundurulmalı ve birbirlerine karşı dengelenmelidir.

Daha otoriteryen toplumsal ve siyasî yapısıyla Türkiye gibi bir ülkede, bireysel araştırmacının nesnelliği ve/veya özerkliği tabii ki güvence altında değildir. Bu nedenle, burada bahsi geçen bilimsel (Elias) ve ahlâkî ya da siyasî özerklik (Mills) değerlendirmelerinin bazen gerçek hayatta karşılık bulması çok zor olabilir. Türk tarihçi ve sosyologlarının bu tür sorunlarla nasıl başa çıktıkları ve tarihsel sosyolojik çabaya nasıl bağlandıkları izleyen mülâkatlarla gösterilecek. Bu şekilde, okuyucuya bu kısa giriş denemesinin veremediği daha geniş bir konu ve perspektif yelpazesi sunulmuş olacak.

Mehmet Genç

TARİHSEL SOSYOLOJİ ÜZERİNE

Söyleşi: Serhat Toker*

Nietzsche, uçurumun içine bakarsan uçurum da senin içine bakar, diyor. Ben Osmanlı uçurumunun içine baktım. O da bana baktı. Ve neticede adeta kaynaştık. Aslında benim için ilk darbe, ki en şiddetli ve etkili olanı ekseriya odur, Osmanlı ile karşılaşmadır. Bu karşılaşma ve onu anlama ihtiyacı hiç bitmedi (Genç, 2003: 383).

Başbakanlık Arşivi'nde çalışanlar orada gözlüklerini burnunun ucuna düşürüp belgelere gömülmüş, yüzündeki sert çizgilerle karşındakine saygı telkin eden, gür saçları tek siyah kıl kalmamacasına ağarmış bir araştırmacıyla sık sık karşılaşırlar. ... [Oradan] otuz yıldır hiç çıkmayan Mehmet Genç'tir o. Medyatik biri değildir; bu yüzden adını yakın çevresinden ve çalıştığı sahalara ilgi duyanlardan başkası bilmez (Ayvazoglu, 2008: 156).

Kendine özgü disiplinlerarası bir bakış açısı ile "Osmanlı uçurumu"nun içine bakmaya cesaret etmiş ve baktığını "anlama ihtiyacı" ile çok değerli çalışmalara imza atmış Mehmet Genç'in ya-

* Serhat Toker, Afyon Kocatepe Üniversitesi, ODTÜ Sosyoloji Bölümü

şamını ve eserini sunmaya girişen herkes, aşağı yukarı Ayvazoğlu'nun seçtiği cinsten bir girişle söze başlayacaktır. Kendisine göre bütün yolculuğu "karşılaşma", "anlama ihtiyacı" ve "kayboluştan" ibarettir. Ancak, tarihsel sosyoloji ya da kendi özel çalışma alanı olarak iktisat tarihi gibi çetrefil bilimsel kesişim noktalarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet ve ekonomisi gibi bir muamma üzerine yaptığı çalışmalar ve geliştirdiği anahtar niteliğindeki önemli kavram ve modeller belki de ancak "kaybolunca bulunabilecek" niteliktedir. Böyle bir bilim insanı ile karşılaştığınızda, ister istemez karşınıza hırçın ve sert mizaçlı bir üstadın çıkmasını bekleyebilirsiniz. Ancak onun kapısını bir şekilde çalanların ortak kanısıdır ki, Mehmet Genç mütevazı bir öğrenci gibi hâlâ aramakta ve kapısını yalnızca sosyal bilimsel sorunsallara değil, misafirlere de ardına kadar açmaktadır.

Söz konusu mütevazılığı, sorunsalların bizzat ayağına kadar gidip, sorduğu soruların cevaplarını bizzat onların elinden aldığı kendi metodolojik anlayışında zımnî olarak görmek mümkündür. Öte yandan aynı mütevazılık, konuşmaktan çok dinlemeyi tercih eden kişilik yapısında ve temel çıkış noktası aramak ve sorgulamak olan bir bilim anlayışında da açıkça ortadadır. Genel olarak bu bilim anlayışının ve özelde de onun Osmanlı devlet ve ekonomisi üzerine tarih ve sosyoloji, tarih ve iktisat gibi kesişim noktalarında ortaya koyduğu yaklaşımların bir incelemesini yapmaya çalışan bu çalışmanın ve bu doğrultuda ona yöneltilen soruların aslında iki temel hedefi bulunmaktadır. Bunlardan ilki onun eserini ve yaklaşımlarını aynı alandaki, başta Norbert Elias olmak üzere, başka sosyal bilimcilerin yaklaşımları ile karşılaştırarak, Genç'in Osmanlı devlet ve ekonomisi üzerine ortaya koyduğu üçlü modelin ve bu modeli geliştirirken kullandığı tarihsel-sosyolojik bakış açısının önemini ortaya koymaktır. Çalışmanın ikinci hedefi, Türkiye'de sosyal bilimler alanında ona bu bakış açısını kazandıracak bir ekol henüz yeterince olgunlaşmamışken, Mehmet Genç'i özgün bir sosyal bilimci olarak karşımıza çıkaran tarihsel koşulları, onun kendi biyografisinin ayrıntılarında aramaktır. Özellikle Genç ile yapılan söyleşi kısmında, bu iki ana hedefe göre seçilmiş sorulara

onun verdiği cevaplar bir toplumsal tarihçinin anatomisini ortaya koyması açısından yeterince ilgi çekicidir. Bu açıdan özellikle bu ikinci hedef için, Genç'in yetiştiği sosyo-kültürel ortam ve yaşam yolculuğunun ayrıntıları, onunla yapılan söyleşi öncesindeki zorunlu bir uğrak olarak belirmektedir.

ARHAVİ'DEN MÜLKİYE'YE

Mehmet Genç 1934 yılının Kasım ayında, Artvin Arhavi'nin Kemerköprü Köyü'nde dünyaya gelir. Yedi çocuklu mütevazı bir ailenin en küçük çocuğudur. Genç, ortaokulu 1949 yılında Hopa'da bitirir ve eğitimine maddî imkânsızlıklar nedeniyle bir yıl ara vermek zorunda kalır. Daha sonra devlet parasız yatılı okulu sınavına girerek İstanbul Haydarpaşa Lisesi'ni kazanır. Lise eğitimi sırasında Genç ondan bekleyeceğimizin tersine tarih ve sosyal bilimlerle değil, daha çok matematik ve gramerle ilgilidir. Bu anlamda tarih dersinin ülkemizde çoğu öğrenciye itici gelen özelliği Genç'in de tarihe karşı ilgi duymamasının temel nedenleri arasında düşünülebilir. O tarihlerde matematik ve gramere olan ilgisini, bu iki dalın fazla çalışma gerekmeksizin öğrenilebilmesine bağlar ve o yıllarda çalışmayı çok sevmediğini ifade eder. Ona göre o zamanlar okutulduğu şekliyle tarih, tamamen birbirinden kopuk bilgilerin bir yığındır ve bu nedenle fazla bir çekiciliği yoktur (Ayvazoğlu, 2008: 156; Küçükcalay, 2007: 110).

Genç, Haydarpaşa Lisesinde okumak için İstanbul'a geldiğinde kendisini bir çeşit kültürel uyum sorununun içinde bulur. Bu sorun onun ilgisini sosyal konulara yönelttiği gibi felsefe ve dine doğru yönelmesinin de temel nedenlerinden biri olarak düşünülebilir. Ayrıca Arhavi'deki çocukluk yıllarından edinilmiş Rus karşıtlığı¹

¹ Mehmet Genç'in doğduğu Kemerköprü köyü sınıra yakındır. Ayvazoğlu, İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman savaş uçaklarının Batum'a bıraktıkları bombaların sesinin Kemerköprü'ye ulaştığını ve o sıralar 9-10 yaşlarında olan Mehmet Genç'in çevredeki yüksek tepelerden Alman ve Rus uçaklarının uçuşlarını ve süzülüşlerini izlemiş olduğunu aktarır. Öte yandan Ayvazoğlu, köyde koyu bir Rus düşmanlığının hüküm sürdüğünü çünkü köyde bir ya da daha fazla yakını Ruslarla yapılan savaşta yitirmemiş kimse olmadığını da vurgular (Ayvazoğlu, 2008: 157).

ve milliyetçi duygular İstanbul'a gelirken ona eşlik etmiş gibi görünmektedir. Bu nedenlerin onu, lise yıllarında kendisinin hocası olmamasına rağmen aynı lisede edebiyat öğretmeni olan H. Nihal Atsız'a yakınlaştırmış olması muhtemeldir. O sıralar, Nihal Atsız'ın, Genç'in tarih, felsefe ve edebiyat gibi alanlara ilgisinin artmasına önemli katkıları olmuştur.

Genç, liseden mezun olduktan sonra, hem bu ilgilerin bir sonucu olarak ve hem de ailesine karşı yükümlülüklerini dikkate alarak Mülkiye'ye kayıt olur. Mülkiye yılları onun özellikle ırkçılık, milliyetçilik gibi konular üzerine düşünüp, bu konularda çeşitli okumalar yaptığı ve düşüncelerinde önemli değişimlerin gerçekleştiği yıllar olacaktır. Öğrenciliğinin ilk iki yılında, bu konular ile ilgili yabancı literatürü okuyabilmek amacıyla Fransızca öğrenir. Bu dönem okuduğu düşünürler arasında Nietzsche ve Schopenhauer gibi isimler vardır. Genç, sürdürdüğü bu okumalar sonucunda ırkçılığın kendisi için uygun bir düşünsel yol olmadığına karar vererek, düşüncelerini daha ılımlı bir milliyetçiliğe doğru esnetir (Küçükcalay, 2007: 111). Bu noktada onun düşünce dünyasına katkısı olan başka bir faktör de, Mülkiye'de bulunduğu düşünce ortamıdır. Özellikle Sezai Karakoç, M. Şevket Eygi, Ergin Günce, Cemal Süreya, Mete Tunçay, Taner Timur ve Orhan Duru ona bu iklimi sağlayan tartışma ortamının temel aktörleridir. Yalnız şurası önemlidir ki, Genç içinde bulunduğu bu ortama rağmen, lise yıllarından beri ihtiyaç duyduğu bilimsel lezzete ulaşabilmiş değildir.

Genç Mülkiye'de okumakta olduğu 1956 yılında tesadüf eseri de olsa tüberküloz hastalığına yakalandığını fark eder ve derslerine bir yıl ara vermek zorunda kalır. Bu dönemi de hastanede geçirir. Hastanede kaldığı sıralarda özellikle ona Osman Y. Serdengeçti'nin getirdiği edebiyat kitaplarını okur. Bu kitaplar arasında Unamuno, Dostoyevski, Çehov ve Gogol gibi yazarların eserleri yer alır. Bu eserler özellikle onun "başka kültürler" olarak nitelediği dünyalara açılmasını sağlar. Yapmış olduğu bu yoğun oku-

Bütün bunlar Genç'in özellikle lise yıllarındaki aşırı milliyetçi düşüncesi-
nin arka planını oluşturmuş görünür.

malar, onun sonraki çalışmalarında ortaya çıkan özgün ve bilimsel bakış açısının gelişmesinde en az Mülkiye'deki düşünce ortamı kadar etkili olmuştur. Böylece zihnini artık bu kültürlerin ne olduğu, bununla beraber kendi medeniyetimizin ne olduğu gibi sorular meşgul etmeye başlar (Küçükcalay, 2007: 112). İşte tam da bu kimlik sorunu onu tarih, iktisat ve sosyoloji üçgeninde bir çalışma konumuna yakınlaştırır.

Genç, Mülkiye'den mezun olduktan sonra, açılan asistanlık sınavına başvurur. Mülkiye'ye kabul edilmeyince² Ankara Vilayeti Maiyet Memurluğu'na girer. Bu sıralarda "bilgi sosyolojisi, zihin ürünlerinin sosyolojik, sosyal determinasyonları ile ilgileniyor" ve Sorokin, Scheler ve Weber gibi düşünürleri okuyordur (Küçükcalay, 2007: 112). Genç daha sonra Şereflikoçhisar'a kaymakam vekili olarak atanmasına rağmen içindeki bilimsel dürtü onu kısa sürede yeniden üniversite koridorlarına taşır. Gazetede gördüğü bir ilân üzerine İstanbul'a gidip iktisat tarihi asistanlığına başvurur. Ömer Lütfi Barkan'ın yaptığı mülâkatın ardından akademik hayata adım atar. O zamana kadar okuduğu sosyoloji konuları ve Max Weber dışında iktisat tarihi ile özel olarak ilgili değildir. Genç'in hayatında bu sıralarda gerçekleşen önemli başka bir gelişme de, İstanbul Üniversitesi'nde 1958 yılında Erol Güngör ile tanışmasıdır. Tanışmalarının ardından sıkı dostlukları başlamış ve Marmara Kahvesi'nde başkalarının da katıldığı sohbetlerdeki kazanımlar Genç için önemli bir deneyim olmuştur. Erol Güngör ile devam eden 20 yıllık birliktelik Güngör'ün 1983 yılında vefatı ile sona erer. Bu olay Genç'i derinden etkileyecektir (Ayvazoğlu: 2008: 165).

Genç, 1962 yılında Ömer Lütfi Barkan'ın yanında doktora çalışmasına başlar. İşte tam da bu aşamada Genç'in özellikle "iktisadî tarih"³ alanında daha sonra ortaya koyacağı eserlerinin temeli

² Ayvazoğlu, (2008: 160) Genç'in kabul edilmeyişinin onun "sağcı" olarak tanınmasından kaynaklandığını ifade eder.

³ Çalışmanın bütününde iktisat tarihi, tarihsel iktisat ve iktisadî tarih kavramları aynı anlamda kullanılmıştır. Genç'in çalışma alanını en iyi "ikti-

atılır. Bu dönemde Genç'in zihnini meşgul eden en önemli mesele Osmanlı Devleti'nin Batı karşısındaki konumudur ve çalışmalarının olgunluk döneminde bu meseleye iki önemli problematik çerçevesinde yaklaşacaktır. Osmanlı'nın neden bir sanayi devrimi gerçekleştiremediği ve buna rağmen nasıl olup da Avrupa ile mücadele edebildiği problematiği, onun doktora çalışmasına başladığı dönemler temel çıkış noktasını oluşturur. Genç'in doktora çalışmasındaki amacı, bu problematik doğrultusunda Sanayi Devrimi'nin Osmanlı üzerindeki etkisini yine Osmanlı sanayi sektörü üzerinden ölçmektir. Çünkü ona göre

mesele, Batıdakine benzer değişmelerin Osmanlı sanayisinin kendi iç evrimi sonucunda neden oluşmamış olduğunu açıklamak değildi; ve spekülasyon dışında, ampirik olarak başa-rılması, en azından mevcut bilgi düzeyinde mümkün olamazdı. Ancak bu değişmeler Batı'da bir kere doğduktan sonra, yani Sanayi Devrimi'nden itibaren Osmanlı sanayisinin bu büyük değişme karşısındaki tepkilerini ve geçirdiği değişimleri araştırmak mümkündü" (Genç, 2000: 18).

Genç, böylece çalışmasına başlar ve ilk başta büyük çapta veri toplamayı gerektiren bu çalışmayı, Osmanlı arşivine girmeden, kütüphane çalışması ile başarabileceğini düşünmektedir. Ancak, Osmanlı vakanüvislerinin, Fransızca ve İngilizce metinlerin okunması ile geçen beş senenin ardından, baştan beri ürküttüğü Osmanlı arşivine girme kararı alır. Çünkü mevcut verilerle hipotezlerinin hiçbirini test edebilecek bir aşama kaydedemez.

Tam da bu sırada hocası Ömer Lütfi Barkan ondan, tezini bu haliyle teslim etmesini ister. Genç, bu şekilde hazırlanmış bir teze "benim tezim" diyemeyeceği gerekçesiyle bu isteği geri çevirir ve çalışmalarına devam eder (Genç, 2000: 22). Tezini tamamlayabilmesi için önünde henüz üç dört yıllık bir süre varken, iki tatsız sürprizin onu bulduğunu dile getirir. Bunlardan ilki, doktora tezini zamanında bitirmediği için asistanlığına son verilip, maaşının ke-

sadî tarih" ya da "tarihsel iktisat" adlandırmalarının karşılayacağı düşünülebilir. Bu ayrıntı şöyleşi bölümünde Genç'e soru olarak yöneltmiştir.

silmesidir. Ömer Lütfi Barkan, bu durum karşısında hemen Genç'in imdadına yetişir ve "ciddiyetine inandığı çalışmayı sürdürebilmesi için" ona, İktisat Fakültesi'nde müdürü olduğu Türk İktisat Tarihi Enstitüsü'nde bir uzmanlık sağlar ve Genç çalışmalarına bu sayede devam etme imkânı bulur. İkinci tatsız sürpriz ise şöyledir: Genç büyük bir çaba sonucunda, mukataa defterlerinin binlerce sayfalarını tarayarak bulup çıkardığı rakamları (bunlar 150 çeşit vergi kalemine ait yıllık gelir rakamlarıdır) tablolar halinde incelemeye başladığında, bu rakamların yıldan yıla çok az değiştiğini görür. Bu sonuç, bütün çalışmasının ancak hipotezinin yanlışlanmasını sağladığı anlamına gelmektedir. Tam da o zamanlar düştüğü bu durumla ilgili çok sonraları şöyle düşünecektir:

Benimki hakikaten bir başarısızlığın, daha doğrusu ele alınan problemin nasıl çözümsüzlüğe saplandığının hikâyesi ile başlar. Düşünüyorum da, eğer tabiat bilimcisi, fizikçi veya biyolog olsaydım, bu tıkanmadan sonra yapılanların hiçbir değeri olmayabilir ve kitap muhtemelen çöpte olurdu. Ama tarih araştırmalarında bir problemi çözememe sürecinde oluşan bulgular da ekseriya önemli olabiliyor (Genç, 2003: 369).

Böylece Genç'in hipotezini doğrulayamaması, yani vergi gelirlerine ait uzun vadeli rakamların kullanılarak sanayi ve ekonominin vergilemeye tâbi tutulan dallarındaki değişmelerle ilgili kantitatif veriler yoluyla, modern makro büyüme (başka bir ifade ile Sanayi Devrimi) ve Osmanlı ekonomisi arasında doğrudan bir ilişkiyi ortaya koyamaması, onu başka bir bilmeceye içine sokar (Küçükcalay, 2007: 115). Bu yeni bilmeceyi çözmeye karar vermesi, onun doktora çalışmasının içeriğinden uzaklaşması anlamına gelecektir.

Nitekim bilmece olarak nitelediği açmaza bir yanıt bulur: Ona göre "vergi iltizam sisteminde, 17. yüzyılın sonlarından itibaren bir değişiklik olmuştur ve yıllık vergi meblağlarının değişmez hale gelişi, bu yeni sistemin mantığından kaynaklanan bir sonuç olarak yorumlanabilmektedir" (Genç, 2000: 29). Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi" adlı makalesinde iltizam sistemindeki bu değişmeyi ayrıntılı şekilde açıklamayı başarır. Söz konusu makale

bu alandaki ilk girişim olacaktır. Makale 1973'te tamamlanır ve 1975 yılında yayımlanır. Genç, vergi rakamlarının neden değişmez hale geldiği problemini çözdükten sonra aynı rakamların, ilgili olduğu iktisadî faaliyetin reel hacmindeki değişimleri yansıtacak şekilde canlandırılmasının imkânı olup olmadığı üzerinde düşünmeye başlar. Bu sorunsal üzerine geliştirdiği metodu ve sonuçları da "18. Yüzyıla Ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadî Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerine Bir Çalışma" başlığı ile yazdığı makalede ortaya koyar. Bu makale de 1976 yılında sunulur.

Genç'in çalışmaları devam ederken, Ömer Lütfi Barkan 1973'te emekli olur ve 1979'da da vefat eder. Onun vefatından sonra hem doktora tezinin sunulacağı merci kalmadığı için, hem de artık araştırmasında bambaşka bir rüzgâra kapılmış olmasından dolayı Genç kendisini, yöneldiği bu yeni konuların sunduğu problemlere verir. Bu doğrultuda çalışmasını daha çok Osmanlı'nın genel ekonomisi ve devlet-ekonomi ilişkisi üzerine yoğunlaştırır. Çünkü daha önce yaptığı iki çalışma onun özellikle Osmanlı malîyesinin iç yapısı ve devletin sadece sanayi değil, fakat ekonominin bütün alanları ile ilgili konumunun anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Bu doğrultuda üçüncü çalışması olan "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş" adlı makalesi yayımlanır. Ayrıca yine aynı konu üzerine araştırmalarının bir sonucu olarak "devletin ekonomi ile ilişkilerini, bu somut tezahürlerin ötesine geçerek daha soyut ve genel bir çerçeveye kavuşturmak üzere yaptığı çalışmalar da onun *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (2000) adlı kitabının birinci bölümündeki dört ayrı makalede toplanmıştır. Bu makaleler sırasıyla şöyledir: "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri", "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensipleri ve Temel Değerleri", "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişme".

Bu çalışmaları sırasında, özellikle Osmanlı elitinin iktisadî hayatla ilgili tavırlarında anlaşılması son derecede güç verilerle karşılaşmış olması, onun, bu tavırları "Osmanlı yönetim elitinin zihni

koordinat sistemi" diye adlandırdığı bir model yoluyla yorumlamasıyla sonuçlanır. Başka bir ifadeyle, Osmanlı yönetim elitinin ekonomi ve devlet yönetimine yaklaşımlarındaki neredeyse paradoksal unsurlar, Genç tarafından önerilen üçlü teorik model, yani provizyonizm, fiskalizm ve gelenekçilik ilkeleri yardımıyla açıklanacaktır. Provizyonizm ilkesi (iaşe ilkesi), ekonomik faaliyetin amacının insanların ihtiyaçlarının karşılanması olarak anlaşılmasıdır. Böylece, bu ilke doğrultusunda "üretile mal ve hizmetlerin, mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olması, yani piyasada mal arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması esas hedef" olacaktır (Genç, 2000: 60). Öte yandan gelenekçilik ilkesi, bir iktisadî politika ilkesi olarak "üretim ve tüketimin dengede" tutulması, yani "düzenlemelerin değişmeden kalmasını sağlamak", daha geniş toplumsal bir bağlamda ise kadim olanın iyi olarak görülmesidir (Genç, 2000: 62-63). Genç'in modellemeye çalıştığı "zihni koordinat sistemi"nin üçüncü ayağı ise fiskalizm ilkesidir. Fiskalizm devlete ait gelirlerin en yüksek düzeye çıkarılması ve bunun dolaylı bir sonucu olarak harcamaların kısılması anlamına gelmektedir.

Mehmet Genç geliştirdiği bu üçlü model ile Osmanlı elitinin özellikle devlet ve ekonomi yönetimindeki kararlarının bir açıklamasını sunmaya çalışır. Her ne kadar rüzgâr onu, akademik başlangıç noktasından çok farklı bir noktaya sürüklemiş gibi gözükse de, onun esas katkısı, bundan sonra yapılacak çalışmalar için önemli bir temel oluşturmuş olmasıdır. Kendisi de son dönemlerde, kurmuş olduğu bu temel üzerinden hareketle, özellikle Osmanlı elitinin söz konusu "zihni koordinat sisteminin" dönüşümü üzerine çalışmaktadır.⁴

Genç, 1965'ten 1982'ye kadar İstanbul Üniversitesi Türk İktisat Tarihi Enstitüsü'nde iktisat tarihi uzmanı olarak çalıştı. 1983'ten itibaren Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi'nde iktisat tarihi ve tarih metodolojisi üzerine dersler verdi. 1985'ten 1988'e kadar TRT'de danışman olarak çalıştı ve aynı

⁴ Bu açıdan bkz. "Fahrî Doktora Töreni Konuşması", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* içinde, s. 361.

yıllarda TRT televizyonlarında çok sayıda programlar hazırladı. 1999'da emekliye ayrılan Genç halen Bilgi Üniversitesi'nde lisans, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde de yüksek lisans ve doktora dersleri vermekte ve akademik çalışmalarına da devam etmektedir.

SÖYLEŞİNİN TEMEL İLGİ NOKTALARI

Mehmet Genç'in ortaya koyduğu eserlerde geliştirdiği özgün yaklaşım ve modeller, Osmanlı tarihine, ekonomisine, devlet ve toplum yapısına yönelik iktisadî bir bakış açısı içeriyor olsa da, onun bu yaklaşımlarının, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal unsurlarını da aydınlatacak önemli ipuçları içerdiği ortadadır. Aslında onun, iktisat ve tarih disiplinlerinin kesiştiği verimli bir düzlemde ulaşmaya çalıştığı şey, lise öğrencilik yıllarında okumayı sevmeye, tarih disiplinine ve üniversite yıllarında sıkıcı bulduğu iktisadî yaklaşımlara yeni bir bakış açısı kazandırmak ve bu iki disiplinin bir araya geldiği bir noktada mevcut yaklaşımlara, yeni yöntemler önermek olmuştur.

Geldiği noktada, bugün için ortaya koyduğu eserlerden, Genç'in metodolojik olarak temel sorunsalının, tarihî verilerin nasıl ve ne şekilde değerlendirilmesi gerektiği ve onlara nasıl yaklaşılabileceği konusunda odaklanmış olduğu görülmektedir. Yine denebilir ki, onun tarih ve sosyal bilimler arasındaki ilişkiyi anlayışı ve ikisini kullanarak sonuca varışının arkasında yatan bilinçli bir tercih ve farklı bir bakış açısı, eldeki verileri sürekli teorik genelleme ve soyutlamalarla uzlaştırma ve doğrulama (*verification*) girişiminden doğmuştur. Genç'in bu bakış açısı ve yöntemi, tarihsel sosyolojik çalışmanın önemli bir uğrağı olan Norbert Elias'ın *Saray Toplumu* (*Court Society*, 1969) adlı eserinin hemen başındaki, sosyoloji ve tarih (*historiography*) tartışmasında vurguladığı noktalarla birçok açıdan benzerlikler içermektedir. Yine aynı şekilde Philip Abrams'ın *Tarihsel Sosyoloji* (*Historical Sociology*, 1983) adlı eserinde sunmaya çalıştığı şekliyle, tarih ve sosyolojiyi tarihsel sosyoloji olarak yeniden inşa etme girişimi de Genç'in tarih ve iktisat bileşkesinde ortaya koyduğu metodoloji

açısından önemli imâlar içermektedir. Bu nedenle aslında genel olarak Genç ile yapılan söyleşide odaklanılan konuların temelini, onun tarihsel sosyolojik yöntemine özgü kendi bakış açısının bir benzerini iktisat tarihi açısından ortaya koyarken, neden böyle bir yaklaşıma ihtiyaç duyduğunun incelenmesi oluşturdu.

Bu doğrultuda önemli bir ayrıntı olarak göze çarpan bir diğer benzerlik de söyleşinin ilgi noktalarından bir diğerini oluşturdu. Bu ayrıntı, Genç'in biyografisi ile Elias'ın biyografisinin özellikle göçebelik, yersiz yurtsuzluk ve kozmopolitlik bağlamlarında birbirine benziyor olmasıydı. Böylece, söz konusu bu diğer benzerlik ikisinde de ortak bir şekilde beliren bakış açılarının oluşumlarıyla ilişkisi açısından incelenmeye çalışıldı. "Göçebelik" ve onun beraberinde getirdiği kozmopolit bakış açısının ürünü olarak ortaya çıktığı düşünülecek, söz konusu hareketlilik ve dışarıya açılma, tarihsel sosyolojik bakış açısının oluşumunu ne oranda etkilemektedir? Yine Genç'in özellikle tarihe bir süreklilik ya da kopuş olarak yaklaşma tercihi doğrultusunda, onun "devamlılık", "kopuş" ve "değişim" kavramlarına yaklaşımı ve bu doğrultuda örneğin Cumhuriyet'i, Osmanlı tarihi ile ilişkisi açısından nasıl bir bağlamda değerlendirdiği de ayrı bir inceleme konusu olarak seçildi.⁵ Bu bağlamda, Elias'ın "tekrarlanmazlık" (*unrepeatability*), "biriciklik" (*uniqueness*) ve "tekrar" (*recurrency*) ile ilgili düşünceleri ışığında ve bunlarla karşılaştırmalı olarak incelenmeye çalışıldı. Örneğin Elias, *Saray Toplumu*'nun bir yerinde (2006[1969]: 12) biriciklik ve tekrarlanamazlık ile ilgili olarak şunları ifade etmektedir:

Biriciklik [*uniqueness*] ve tekrarlanamazlık [*unrepeatability*] problemi bilim teorisi tartışmaları içinde görüldüğünden daha karmaşıktır. Biriciklik ve tekrarlanamazlığın çeşitli dereceleri vardır ve bir derecede biricik ve tekrarlanamaz olan başka bir derecede bir tekrar olarak görülebilir... Biricik güneşimiz, üzerinde yaşadığımız tekrarlanamaz, yavaşça değişen Dünya, kısa

⁵ Bu amaçla Genç'in, Niyazi Berkes ile ilgili görüşleri söyleşideki özel bir bağlamı oluşturmaktadır.

ömürlü jenerasyonlar için sonsuz bir şekilde tekerrür eden biçimler olarak görünmüştür.

Elias'ın bu yaklaşımları, akademik çalışmalarının tamamını Osmanlı devlet ve ekonomisi üzerine odaklamış olan Genç'in eseri ve özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve Sanayi Devrimi'ne karşı geliştirdiği tepkiler ile ilgili saptamaları açısından hiç kuşkusuz önemli paralellikler içermektedir.

Öte yandan, Abrams'a (1982: 194) göre tarihçiler "yakın sunumun retoriği"ni, yani olgusal gerçekliği, ayrıntı ve yoğun verilerle izah etmeyi amaçlarlarken, sosyologlar "perspektifin retoriği"ni yani belirli bir mesafeden anlaşılan bağlantıların "zarif desenleri" yoluyla izah etmeyi amaçlamaktadırlar. Bu durumun sonucunda Abrams, ikisinin de amacının aynı anda ve eşit mesafede tarih ve toplumun inşa edilmesini kavrayan insan deneyimlerinin açıklandığı bir tarzı bulmak olduğunu düşünür. Elias bu tarzı bulma amacıyla yola çıkarken tarihin biricik figürü olan birey (*historical figures*) ile sosyolojinin figürü olan toplumu, iki disiplinin kesiştiği bir noktada "sistem" yerine önerdiği "figürasyon" kavramı ile bir araya getirmeyi hedefler görünür (Elias, 2006 [1969]: 21). Aslında Elias bu kavramı önerirken onun amacı, tarih ya da tarih yazımındaki otonomi eksikliği olarak tanımladığı şeyi, olgun bilimlerin teorik bakış açısı ile tamamlamaktır. Bu doğrultuda Elias'a göre:

Kadim ya da daha olgun disiplinlerde ister belirli bir alanda ya da bir bütün olarak evrende olsun, ilişkilerin doğası üzerine önceki hipotez ve teorilerin anlamı, daha sonraki hipotezlere ve teorilere açılan bir adım olarak korunur, çünkü bu sonraki adımlar öncekiler olmasa mümkün olmayacaktır (2006 [1969]: 9).

Bu durumda, Elias için de mesele tıpkı Abrams'ta olduğu gibi sosyolojinin teorik perspektifi ile tarihî verilere yaklaşmak. onları bu şekilde gözlemleyip çözümlemek meselesidir. İşte Elias ve Abrams'ta ortak olarak karşımıza çıkan bu sorunsalın aynı şekilde Genç'in çalışmalarında da ne anlama geldiği, üzerinde durulması

gereken önemli bir nokta olarak belirlemektedir. Onun eserinde ortaya çıkan ve kendisinin arşiv verileri ile hipotezler arasındaki bir gel git olarak tarif ettiği kendi metodolojisinin ayrıntıları tartışılacaktır. Böylece bu metodolojinin, örneğin Osmanlı elitinin ilk bakışta gayet tuhaf ve akıl dışı görünen iktisat anlayışlarını çözümlerken ona nasıl yardımcı olduğu irdelenmeye çalışılacaktır. Çünkü o, Osmanlı devlet ve ekonomisi içinde ilk bakışta bir muamma olarak görünen birçok unsura, geliştirdiği üçlü teorik anahtar modellerle bir açıklama getirmeyi başarmıştır. Hiç kuşkusuz, Genç bu anahtarları tarihsel verilerin tam ortasında, sosyolojik ve iktisadî teorik perspektifi yoğun olan disiplinlerarası bir bakış açısı ile geliştirmiştir.

Serhat Toker: *Sayın hocam her şeyden önce bu söyleşiyi kabul ettiğiniz ve şimdiden sorularıma göstereceğiniz sabır için teşekkür ederim. Bu söyleşi kapsamında ilk olarak çalışmalarınızın dâhil edildiği alanın adlandırılışı ile ilgili aklıma takılan bir soru ile başlamak istiyorum. Siz genellikle bir "iktisat tarihçisi" olarak kabul ediliyorsunuz. Fakat özellikle sizin "iktisat ve tarih bileşkesinde" ortaya koyduğunuz eserinizin, örneğin "sosyoloji ve tarih bileşkesinde ortaya konulmuş örnekleri için ise daha çok "tarihsel sosyoloji" ya da "toplumsal tarih" gibi isimlendirmeler yapılıyor. Aslında yapmaya çalıştığınız şeyin adı iktisadî tarih ya da tarihsel iktisat değil midir? İkisi arasındaki farkı nasıl değerlendiriyorsunuz?*

Mehmet Genç: Evet böyle bir farklılık var. Bu fark aslında Türkçe ve İngilizce arasındaki farktan kaynaklanıyor. Türkçe'de iktisat dediğimiz zaman İngilizce'deki *economics* anlaşılıyor. Bir de yaşanan iktisat var. Bu İngilizce'de ayrılıyor aslında *economy* ve *economics* şeklinde iki ayrı şey olarak. Bu anlamda evet, iktisat tarihi dediğimiz zaman iktisadî tarih anlıyoruz –İktisadî tarih, yani iktisadî olayların tarihi ya da tarihin iktisadî manzaraları.

Türkiye'de sosyoloji, iktisat ve tarih ayrışması ve bunların ilişkisi üzerine yaklaşımlar ve genel olarak tarihsel sosyoloji bağlamında yapılan çalışmalar hakkında düşünceleriniz nelerdir?

Bizim tarih formasyonumuz çok geleneksel devam ediyor, bunun mutlaka sosyal ilimlere açılması lazım. Ayrıca bilimsel düşüncenin başka tezahürleri ile temas etmesi de lazım. Örneğin sosyoloji, siyaset bilimi, antropoloji ya da iktisat, istatistik ve demografi gibi alanlarla temas etmesi lazım. Bunların hepsini yapmak tabii ki mümkün değil, ama en azından bir tanesini yapmak, yani tarih okuyan öğrencinin o alandaki düşünce tarzını anlaması lazım. Bu yeterince anlaşılmadığı zaman, tarih kendi başına, düşünmeyi dışlayan bir gelenek haline gelecektir.

Peki genel olarak sizin kendi tarihsel iktisadî ya da sosyolojik bakış açınızı geliştirirken asıl çıkış noktanız neydi ve yabancı literatürdeki tarihsel sosyoloji ya da iktisat tarihi üzerine yapılan çalışmalardan sizi en çok etkileyen düşünür kim olmuştur?

Esas çıkış noktası olarak beni bizim kültürümüzdeki değişme ilgilendirdi. Yani en çok, bir medeniyeti –İslâm, Türk, ne derseniz– terk edip başka bir medeniyete girmek ilgilendirdi. Ben o zaman diyelim ki milliyetçilik ile ilgili okurken, Batının eserlerinden besleniyordum. Yani benim kendi kültürümün geleneği içinden oluşmuş eserlerden bir tatmin, özellikle zihni bir tatmin çıkaramadığımı itiraf etmeliyim. Beni, medeniyet değişmesi, bir medeniyetten öbürüne geçişin yarattığı deprem ilgilendiriyordu. Felsefe okudum, Batı felsefesi, Doğu, İslâm felsefesi okudum. Ama bunlar da bana bu problemi, yani medeniyet değişmesinin yarattığı sıkıntıları ya da problemleri çözecek bir şey gibi görünmedi. Sosyolojiye girmem bundan, bu değişimin mahiyetinin ne olduğunu anlamayı istemiş olmaktan kaynaklandı. Sosyolojiyi, felsefeden daha elverişli bir alan olarak gördüm. Sosyolojide de özellikle bilgi sosyolojisi ilgimi çekti. İnsanlarda değerler, zihin ürünleri nasıl oluşuyor, bu en çok merak ettiğim şey oldu. O sıralarda Weber'i okudum, Max Weber'i Fransızca tercümelerinden okudum, çünkü o zaman Türkçe'de pek bir şey yoktu. Aslında, o zaman Fransızcası da yoktu, o da sonradan çıktı, yalnızca bir iki şey vardı. Bunlardan Weber'in ekonomist olduğunu, hukuk okuduğunu, sosyolog

olduğunu ve iktisat tarihi yaptığını da öğrendim. Çok ilgimi çekti, hattâ iktisat tarihi asistanlığına girmem de aynı döneme denk gelir.

O halde hocam, şu an için Türkiye'de tarihsel sosyoloji ya da iktisat tarihi alanındaki çalışmaları nasıl yorumluyorsunuz ve bu alanda yapılan çalışmaları yeterli buluyor musunuz?

Disiplinler suni bölümlerlerdir. İktisadî olayları diğer sosyal olayların içinden soyutlayarak çıkarmak, bir inceleme taktiğidir. İnceleyebilmek anlamlandırabilmek için buna ihtiyaç vardır. Ama bilgilerimizin ulaştığı düzeyde bu anlamlandırmanın yeterli olmadığı en azından 1960'lardan beri disiplinlerarası çalışmalar Amerika'da ciddi olarak başladığından beri biliniyor. Yani ekonomistler, sosyoloji, siyaset bilimi ile ilgilenmeye ve bu alanlardakiler de ekonomi ve diğerleri ile ilgilenmeye başladılar. Problem yönelimli çalışmalar daha çok gündeme geldikçe bu disiplinler arasındaki sınırlar ister istemez yumuşatıldı. Öte yandan, Osmanlı tarihi ile ilgili olarak ise, çok eskiden vakanüvislerden beri Osmanlı tarihi ile ilgileniliyor. 20. yüzyılın ortalarında Türkiye'de iktisat tarihi ilk defa ortaya çıktı; bilim tarihi, hukuk tarihi gibi çok yeni alanlar da ortaya çıktı. Bugün bunların yardımıyla Osmanlı dünyasını kavramaya çalışıyoruz ve bu işin henüz başında olduğumuzu düşünüyoruz.

Bu doğrultuda hocam, sizce tarihçilerle sosyologların ya da iktisatçıların birlikte çalışması nasıl mümkün olur? Bunun yöntemsel ve teorik olarak sonuçları, kazançları neler olur?

Bir kere Osmanlı arşivi çok zengin. Osmanlılar bürokratik kontrol mekanizmalarını oluşturmak için en başından itibaren çok uğraştılar. Onun içindir ki, ekonomi, toplumsal ve politik hayatla ilgili veriler onların zihinlerine girdiği ölçüde kâğıtlara döküldü. Çok ayrıntılı veriler ve bilgiler ihtiva eden, muazzam bir arşiv oluşturular. Osmanlı arşivinden çok ayrıntılı verilere ve bilgilere ulaşma imkânı var. Ancak bunun için, bunları analiz etmek ve değerlendirmek için, teorik formasyon şarttır. Teorik formasyon da, Amerikan sosyolojisini, Avrupa sosyoloji ekollerini ve onların kavramla-

rını, metotlarını ve tekniklerini iyi bilmeyi gerektiriyor. Ama öğrendiğimiz şeyi bu verilerle karşılaştırıp kendi araştırmalarımızı yapmamız gerekir.

Tam da bunun için, iktisat ya da sosyoloji üzerine çalışan öğrenci ya da akademisyenlerin tarihsel ve sosyal bilimsel açıdan bu bütünlükçü perspektifi kazanması için neler yapılmalı sizce?

Modern bilim Batı'da doğdu ve İslâm'da, Yunan'da ilk taslakları var, ancak kaynağı tartışılıyor. Modern bilim, deneysel tabiat bilimi ve bilimsel düşünce modern zamanların başlarında hattâ 16. ve 17. yüzyıllarda, Batı'da, Batı Avrupa'da meydana gelen bir takım değişmelerden ortaya çıktı. Bu düşünce de bize çok sonradan geldi ve bugün Türkiye'ye baktığımız zaman henüz bu bilimi enternalize etmeyi (içselleştirmeyi) başaramadığımızı düşünüyoruz. Okuyoruz, öğreniyoruz, halbuki bilim tam da bundan sonra başlıyor. Yani bilim okuyarak öğrenilen bir şey değil. Bilimi bizzat yapmak, yani yüzmeyi öğrenmek lazım, oysa biz henüz nasıl yüzüldüğüne dair kitaplar okuyoruz, üniversitelerimiz de bunu yapıyor. Bu sistem, mesela Cumhuriyet'imiz çok büyük bir radikal dönüşümle başka bir dünya inşa ettim diyor. Ayrıca "hayatta en hakiki mürşit ilimdir" diyor. Fakat Batı'daki ilmin benzerleri bu topraklarda henüz yeşertilemedi, belki şimdi olacak. 150-200 sene Batı'ya muazzam öğrenci gönderiyoruz. Avrupa'da ve Amerika'da en iyi yerlerde okuyup geliyorlar. Ama öğrenilmiş ilimle geliyorlar, enternalize edip bizzat kendisinin yaratmaya başlaması, işte bu henüz kurumsallaşmadı. Ferdî çabalar var elbette. İlim kolektif bir faaliyettir. Yani ferdin öğrenmeyi aşip doğrudan doğruya yüzmeye başlaması lazımdır. O zaman, o bütünlükçü perspektife ulaşılabilir.

Sizin Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi üzerine dört makalenizi okuduğumuzda, Osmanlı elitinin iktisadî hayatla ilgili tavırlarındaki, kendi ifadenizle, "anlaşılması son derecede zor ve paradoksal unsurları" ilk önce ayrıntılı olarak ortaya koyup daha sonra bu unsurları geliştirdiğiniz üçlü teorik model doğrultusunda

açıklamaya giriştiğinizi görüyoruz. Bu modeli geliştirirken özellikle hangi ekollerden ya da düşünürlerden etkilendiniz?

Weber okudum, Martin Heidegger okudum, Heckscher okudum, Braudel'i de okudum ve bunları beğendim. Beğendiğim adamlardan etkilenmek biraz kaçınılmaz oldu. Mesela Hocam Barkan'ın üslubunun, Türkçe yazma biçiminin benim ilk yazılarımda izi vardır. Ancak benim sıkıntılı durumlarımdan biri ben Türküm, Türk kültürü içindeyim ama mesela Türk yazarları çok az okudum. Yabancı literatür, çok erken bir yaşta kendi kendime öğrendiğim İngilizce ve Fransızca sayesinde etkiledi beni. Bir de, okumaya Nietzsche, Schopenhauer, Goethe, Dostoyevski gibi çok büyük yazarlardan başladım ve bunların ikliminde dolaştıktan sonra bunlara göre daha düşük düzeyde kalanlarla ilgilenmek, bana seviye kaybı gibi geldi. Ayrıca meslek gereği olarak iktisat tarihçelerini okudum. Fakat benimkisi daha çok bir kayboluştu, yola ilk çıkışında ilk doktora tezimi yazarken başlangıç hipotezlerim doğrulanmadı. Fakat neden doğrulanmadı, bu beklediğim şey niçin çıkmadı diye, o verilerin üzerine gittim. İkinci çalışma alanımı bu kayboluş oluşturdu. Oradan malikane sistemine geçişim, yani Osmanlı verileri niye benim hipotezlerimi doğrulamadı, onu buluşumla alâkalı. Buna ulaşınca, devlet elitinin ekonomiye bakışı ile ilgili bazı şeyleri yakaladım. Ondan sonra "bu adamlar nasıl bakıyorlardı ki, bize saçma gözüken bu tablo oluştu" diye düşündüm. Böylece Osmanlı zihnine mikro bir yolculuk yapıp dolaştım. Bu çok uzun, neredeyse on sene kadar sürdü.

Ve sonuçta, söz konusu tavırları özellikle devletin iktisadî ve toplumsal hayatla ilişkisi içinde ortaya koydunuz. O halde hocam, sizin geliştirdiğiniz bu üçlü modelin, bunlardan özellikle gelenekçilik ve provizyonizmin, aynı şekilde Osmanlı toplumsal hayatının temel dinamiklerine etkileri açısından soruşturulacağı bir çalışmaya katkıları neler olabilir?

Aslında bunu, siyasî sistemin topluma giydirmeye çalıştığı bir deli gömleği gibi düşünmek lazım. Bu sistemi yönetebilmek için devlet faktörler üzerinde kontrol kurdu yani emeği, sermayeyi, toprağı ve

buna kimler sahip olacak, ne kadar olacak ve nasıl bölüştürecektir bu konularda çok ciddi kurumsal yapılar oluşturdu. Bunların da toplum üzerinde dolaylı ve doğrudan etkileri olduğu kesin. Diyelim ki, bir burjuva sınıfı oluşmadı ve sermaye birikimi özel ellerde gerçekleşmedi. Yani devletin elinde kaldı, devlet kontrol etti. Aslında devlet de bir şekilde 1840'a kadar kontrol etmeye devam ediyordu. Hattâ devlet çalışanlarında, böyle bir sermaye birikimi oluşmasını diye terekelerine el koyuyor, serveti fonksiyonel bir unsur olarak dağıtıyor ve sonra da kamuya ait bir emanet gibi geri alıyordu.

Peki, sizce bu tutum ve yaklaşımlar, Osmanlılar tarafından yapılan bilinçli bir tercihin, bir dünya görüşünün sonucu muydu?

Osmanlılar çok konuşuyor, çok yazıyor ve ayrıntılı anlatıyor, fakat bu tip soruları cevaplayan metinler bırakmıyorlar. Neden böyle yaptıklarına dair amaçlarını ele vermiyorlar. Bunun için çok uğraştım. Eğer bunları yapsalardı, herhangi bir modele daha kolay ulaşırdım. Evet, isim ve amaç vermiyorlar. Fakat en başta, siyasî iktidarın pürüzsüz çalışmasını istiyorlar, bunun için daha evvelki insanlığın tecrübelerini de kullanıyorlar, -yani işte Bizans'ın, Roma'nın, Müslüman devletlerin, Türk devletlerinin- mesela Osmanlı Devleti bunları içinde en uzun ömürlü olanı. Hiçbir Müslüman ve Türk devleti bu denli uzun yaşamadı. Ben, bu uzun yaşama vasfını kazandırmak için yaptıkları her şeyi, bu hedefe doğru bilinçli çabalar olarak düşünüyorum. Devleti ebedi kılmak, yani "Devlet-i Âliye-i Ebed Müddet", sonunda on beş, on altıncı yüzyılda bu adı kullanıyorlardı, on altıncı yüzyılda kullandıklarını kesin olarak biliyoruz, ama daha önce muhtemelen 14. yüzyılda kullanmıyorlardı. "Devlet-i Âliye-i Ebed Müddet" yani ebedi yaşayacak yüce devlet. Ancak bunu yavaş yavaş, 100-150 yılda inşa ettiler. Yalnız inşa ederken bilinçli miydiler? Ne kadar bilinçliydiler? Sonuçta bilinç de kat kat ilerler, yani bir şey yaparak ve bir sonrasını yaparak, yılan gibi kıvrıla kıvrıla hareket ederek bir sonuca varır. Neticesinde bu siyasî sistemi çözülmeyecek bir sağlamlıkta inşa etmeyi düşündüler. Onun için, diyelim eliti oluşturur-

ken zihin yeteneklerini çok önemli gördüler ona göre seçtiler. Yani meritokrasiyi kurdular ve onlara kaynak tahsisinde son derece cömert davrandılar. Ancak işleri bittiği zaman da, o kaynakları tekrar kolektif gurubun emrine verip yeni üyelere tahsis etmek üzere kullandılar. Mesela terekelere müdahaleler 17. ve 18. yüzyılda başlar. Daha evvel, örneğin 15. ya da 16. yüzyıllarda çok fazla müdahale yok. Ancak buna karşılık kaynak tahsis ettikleri elitin üst tabakasının, Batı'daki gibi bir sermaye oluşturup birer sermaye sınıfı haline dönüşme imkânlarını da ortadan kaldırdıkları anlaşılıyor. Bunlar ne yaptılar, terekelerine müdahale edilmedi ama hep vakıf yaptılar. İnsanlar yalnızca kamu yararına, halkın kültür sağlık ve eğitim gibi ihtiyaçları için çalışacak vakıflar yaptılar ya da bunları teşvik ettiler. Kaynakları kontrol eden merkezi idare onları bu şekilde dağıttı. Bu zamanla oluşan bir şeydi ama esas hedefleri çözülmeyecek bir düzene dayalı bir sistem inşa etmekte.

"İktisat Tarihi Bakımından Osmanlı Arşivinde Kısa Bir Gezinti" adlı makalenizde "Tarih ve İktisat disiplinlerinin biri kavram, hipotez ve modelleri oluşturmakta, diğeri de arşiv deposunda ham verileri bulup olguya dönüştürmekte iktisat tarihine yardımcı olduklarını" ifade ediyorsunuz. Bu anlamda sosyal bilimsel teoremin "geçmişin arşiv deposundan alınan hammaddelelerden inşa edilecek olguları anlamlı ve tutarlı birer yapı unsurlarına dönüştürmeye" yardımcı olması nedeniyle tarih disiplini açısından önemine değiniyorsunuz (Genç, 2004: 289). Bu ifadelerinizi tarihsel sosyolojik yöntem anlayışınızın temel bir sunumu olarak değerlendirebilir miyiz?

Sosyal ilimler yoluyla yaptığınız hipotezler, kurduğunuz geçici modellerle yöneldiğiniz tarihsel verileri, bu hipotezler ve modelleri test etmekte kullanırsınız. Yanılırsanız eğer, yani veriler sizin model ve hipotezinizde yanlışlık ortaya çıkarırsa, yapılacak şey model ve hipotezinizi değiştirerek, yeniden verilere gitmektir. Bu gidiş geliş sonundadır ki, tarih disiplininin o depodan çıkarıp inşa etmenize yardımcı olduğu verileri anlamlı kılabilirsiniz. Bunu ancak model ve hipotezle yapabilirsiniz, yoksa tarih disiplini verileri

kendi başına anlamlı kılmaya yetmez. Bu veriler yalnızca hipotezinizin test edilebilir hale gelmesine imkân verir. Yani nerede ne bulacaksınız, onları kendi bağlamı içinde nasıl değerlendireceksiniz, işte tarih disiplini bunları sağlar. Ama bunların anlamı sizin kurduğunuz hipotez ve modellerden çıkar. Bu hipotez ve modelleri de sosyal ilimler sağlar.

Norbert Elias, Saray Toplumu (Court Society) adlı eserinde, meseleyi sosyoloji ve historiografi ilişkisi açısından tartışırken, sizinkilerle paralel yaklaşımlar ortaya koyuyor. Bu anlamda özellikle Elias'ın eseri ve düşüncelerinden yararlandınız mı? Elias'ın "uygarlık"ı bir süreç olarak ele alış yöntemi, bu bağlamdaki hipotezleri ve ulaştığı teorik sonuçlara ne ölçüde katılıyorsunuz?

Elias'ın bir kitabını, çok önceleri Fransızca'dan okudum. *La Dynamique de l'Occident*⁶ adında ve devletin oluşumu ile ilgili bir eserd, epey oldu o da, hatırladığım kadarıyla orta çağlardan itibaren feodal dünyanın içinden bir devlet formasyonunun nasıl oluştuğu üzerineydi. Fakat bunun dışında diğer eserleri açısından geniş bir şekilde okudum diyemem ve maalesef Elias'tan çok fazla yararlanamadım. Biraz önce sözünü ettiğiniz makalemdeki fikirler, benim Osmanlı arşivinde adeta zihni bir işkence içinde bizzat yaşadığım ve yıllarımı almış bir araştırma tecrübesinin bir özetinden ibarettir. Onu keşke bir yerde okuyup öğrensem de o işkenceyi çekmesem çok isterdim. Maalesef Elias'ın o eserinden şimdi siz söyleyince haberdar oluyorum.

Sizin yaşam hikâyenizden öğrendiğimiz kadarıyla, hayatınızda genel olarak iki kez kültürel anlamda "öteki" ile karşılaşma ve "ev"inizin dışına çıkma tecrübeniz var. Burada "ev" ifadesini ilk önce mekânsal ya da muhit olarak eviniz ve ikinci olarak da zihinsel anlamda eviniz olarak düşünüyorum. Bunlardan ilki lise tahsiliniz için Arhavi'den İstanbul'a geldiğinizde yaşadığınız durum, ikincisi ise Mülkiye'deki arkadaş çevreniz ve özellikle 1956 yılında geçirdiğiniz rahatsızlık yüzünden hastanede yattığınız süre bo-

yunca okuduğunuz birçok yabancı yazarın etkisiyle açıldığınız zihinsel dünya. Bu iki durumu "başkasıyla ya da (daha tercih edilen bir kavram olarak) ötekiyle karşılaşma" olarak okuduğumuzda, bu söz konusu karşılaşmanın bir tarihinin, özellikle de toplumsal tarihinin olgun ve toplumsal tarihsel bir bakaş açısı ve model geliştirmesi için yegâne koşul olduğuna katılır mısınız?

Düşünme rutinin dışına çıkarak olacak bir şeydir, bu dışarı çıkma alışılmış olanın dışına çıkmak, balığın karaya çıkması gibidir. Bu meydan okuma ile karşılaşmayan bir zihnin hareketlenme imkânı pek yoktur zannedirim. Yani düşünmek için bu karşılaşma zorunlu olan bir şey. Başkası ile karşılaşmak. Mesela, en başarılı bilim çalışmaları da birkaç disiplinin arasından gelenlerdir. Çünkü bir bilim alanındaki formasyon da bir rutindir. Onun içinde kalmaktır. Bundan bilim ve düşünce tarihinde gariplikler doğuyor. Çok büyük otoriteler bile kendi alanındaki yenilikleri anlayamıyor. Mesela Poincaré ile Einstein'ın böyle bir ilişkisi var. Genç Einstein'ın rölativitenin ilk halini ortaya koyduğu teorisi, çok parlak bir şey fakat bildiğim kadarıyla ilgi görmüyor ve o işsiz kalıyor. Poincaré o zamanlar matematik ve fizikte otorite, ondan bir mektup alıyor, İsviçre'de bir fizik enstitüsü için tavsiye mektubu. Poincaré bu mektupta diyor ki "Bu genç parlak ve çalışkan bir insandır, faydalanırsınız" filan, ancak sonunda şöyle bitiriyor, "Bir takım garip fikirleri var ama aldırmayın siz onlara." Yani belli bir alanda otorite haline gelmiş insanlar da, tam da araba atı gibi etrafını görmez hale gelebiliyorlar. Kültürel olarak kendi ortamı içinde kalanların durumu da daha beter olacaktır. Şimdiye kadar kendimi bir kliğin, ideolojik bir bütünlüğün içinde görmeyişim ve bulunmayışım da bununla alakalı. Dostoyevski okudum o hastalık zamanında, bir tane okudum çok beğendim ve hepsini okudum. *Yeraltından Notlar* egzistansiyal literatürün ilk örneklerinden biri sayılır. Onu yirmi yaşında filan okuduğum zaman çok etkiledi beni. Mesela o matematiğe de karşı çıkıyor, ama tabii insanı çok heyecanlandıracak şekilde. Şöyle diyor: "Matematikte iki kere iki dört eder, bu önermeyi dört yol ağzında elini beline dayanmış herkesi hakarete boğarken tasavvur ediyorum". Sonra başka yerde şöyle diyor:

⁶ Norbert Elias'ın *Uygarlaşma Süreci* adlı kitabının ikinci cildidir.

"Bana cennete gitmeyi önerseler, ben onu istemem. Neden derse-
niz, cennette tabii mükemmeliyetler var ama bu aşırı mükemmeli-
yete katlanmak benim için zordur. Mesela cennetin şartları içinde
bir insan dilini çıkaramaz. Ben de bunu kabul edemem, ancak sen
dilini çıkarmaya çok mu meraklısın diye sorarsanız, böyle bir alış-
kanlığım yok, ama günün birinde bunu yapmak isteyebilirim. Bu-
nun içinde cennete girmek istemem." Evet bu örnek, benim grup-
lara girmemek, peşin fikirlere katılmamak ve kendi başıma buyruk
kalabilme ideali dediğiniz tutumumu da aydınlatabilir.

*"Tarih Araştırmaları Üzerine Bir Yorum" adlı yazınızdan öğren-
diğimiz ölçüde size göre "M. Fuad Köprülü ve Barkan'ın başlat-
tıkları çığır, henüz [Türk Tarihçiliğinin] kapalılığı[nı] ortadan
kaldıracak bir inkişafa mazhar olamamıştır". Söz konusu kapalı-
lığı da Türk tarihçiliğinin mekânsal, zamansal ve muhteva açısun-
dan çeşitli kapalılıkları yoluyla açıklıyorsunuz (2000: 356). O
halde, sizce söz konusu inkişafın gerçekleşmemesine neden olan
bu kapalılıkların nedeni olarak neyi ya da neleri görüyorsunuz?
Örneğin bu konuda ideolojik kabullerin ya da sorgulama ve eleş-
tiri eksiklerinin etkisi ne boyuttadır?*

Bir kere, çok fazla millî tarih yapıyoruz. Yani baştan beri, örneğin
materyalizmin gelişi diyelim 1960'tan sonra, millî tarih kutsallarla
dolu. Tarihe yönelik, belli bir bakış vardır, bu bakışın dışına çık-
mak kutsalı kirletmek gibi anlaşılır. Hem millî tarih görüşü hem
onun negasyonu (reddi) olarak ortaya çıkan tarihi materyalizm,
bunların her ikisi de bir inanç olarak ortaya çıktı. Bir kere bir inanç
sahası değil, bir bilgi ve düşünce sahası olarak ortaya çıkmalıydı
ve bu da kapalılığın bir nedeni oldu tabii. Şimdi mesela bizde yüz-
den fazla üniversite var ve bu kadar tarih bölümleri var ama hepsi
Türk tarihi ile uğraşüyor. Türk tarihi dışında çalıştığımız bir alan
yok. Şimdi diyelim Avrupa Birliğine gireceğiz ama Avrupa tarihi
yok. YÖK ile birlikte Avrupa ve Amerika tarihleri artık okutul-
yor. Ancak demin konuştuk, Avrupa tarihi dersi veren adam oku-
yor, öğreniyor ve okutuyor. Halbuki araştırma yapan kurumların,
grupların olması lazım. Millî tarihin sınırlarını açıp bu tarihin di-

şında kalmış olan bu coğrafyadan gelmiş geçmiş Roma'yı Bi-
zans'ı, ondan sonra çevre bölgeleri ve kültürleri araştıran, örneğin,
Balkan tarihi, Rusya tarihi, Uzak Doğu tarihi gibi alanlarda araş-
tırma yapan tarihçilerin olmaması, bizi iyice bu ideolojik sınırların
içine hapsediyor. Ayrıca meseleyi üniversite hocalığından ibaret
sayıyoruz. Üniversite hocalığı olmadan ilim belki zor olur, yani
gençlerle ve başkaları ile temas imkânı çok önemli bir imkândır.
Ama ilmi yapmak ayrı bir şey, onu okutmak ve anlatmak ayrı bir
şey. Yani sorun, hocalığım dışında sadece araştırma ile ilgilenen
kurumların olmayışı ve bunun geleneğinin de maalesef bir türlü
yerleştirilemeyişi. Fakat bunun nedenini ortaya koymak kolay
değil. Batı'da da bilim ve bilim devrimini denilen şey bildiğim kada-
rıyla, biraz okuduğum kadarıyla söyleyeceğim, üniversite dışında
gerçekleşti. Bilimin üniversiteye girişi 19. yüzyılda ve Alman üni-
versitelerindedir. Diğerlerinde bilim, üniversite dışında yani özel
alanda oluştu. Burada belki bütün faktörleri ve kaynakları devletçe
kontrol eden mekanizmaların oluşmuş olması, bilimin de önemli
bir damarını kesmiş oldu. Devlet ne ister, işte bizim Mülkiye gibi
devlet için eleman yetiştiren okullar ister.

*Aslında karşılaştırmalı bir okuma yapıldığında sizin ortaya koy-
duğunuz yaklaşımların özellikle toplumsal tarih ve iktisadî tarih
bakış açılarınız açısından, Niyazi Berkes'in Türkiye'de Çağdaş-
laşma ve İktisat Tarihi adlı eserlerinde (örneğin Osmanlı devletin-
deki "düzen, nizam, nizam-ı âlem" ve bunun gelenekçilik ile ilişkisi
açısından) ortaya koyduğu bakış açıları ve yaklaşımlar ile çeşitli
açılardan paralellikleri olduğu görünüyor. Sizce de paralellikler
söz konusu mu? Ayrıca sizin çalışmanızı ve Osmanlı İmparatorlu-
ğuna bakışınızı Berkes'in yaklaşımından ayıran temel noktalar
nelerdir?*

Niyazi Bey'in özellikle Osmanlılar konusunda laiklik, sekülerizm
ve teokrasi gibi konulardaki düşüncelerine katılıyorum. Osmanlı
gelenegi hakkında iyi bir kültürümüz olmadığı için çeşitli tartış-
malar başladı. Eskiden, İran devriminden sonra Türkiye İran olur
mu diye soruluyordu; şimdilerde ise Malezya olur mu sorusuyla

zihinler bulandırılıyor. Bu tartışmalar kesinlikle anakronik. Burada şöyle sıkıntılar var: “Cumhuriyet’in getirdiklerinin tamamı yeniydi ve öncesinde hiç yoktu”, bu anlayış yeni bir millet yarattık sloganından dedüktif olarak ortaya çıkıyor. Ayrıca, “laikliği biz bulduk yeni bulduk ve bu elden gidebilir” de buna eşlik ediyor. Halbuki çok eski kökleri olan yavaş bir gelişmedir sekülerizm. Bunun geri dönmesi mümkün değil. Gelenekçiliği Osmanlılar 19. yüzyılın başlarından itibaren terk etmeye başladılar. Yani gelenekçilik bu dönemden itibaren referans normu olarak terk edilmeye başladı. Bir şey eski ve denenmiş ise iyidir fikri terk edildi. Eski iyi olmayabilir, bunu 1800’den itibaren ciddi olarak düşünmeye başladılar. Nitekim Tanzimat dediğimiz şey resmen gelenekçiliğin terkidir. Ama bunun ne zaman başarıldığı, işte o ayrı bir hikâye. Öte yandan, Niyazi Berkes ile tanıştım, bir ya da iki kere karşılaştık enteresan bir adamdı, arayışı olan bir insandı. İktisat tarihi kitabını da okudum. Niyazi Beyin arayış tarzına sempati duyduğumu ifade edebilirim. Ancak katıldığım fikirleri olmasına rağmen, ulaştığı sonuçları tatmin edici bulmadım. Sabri Ülgener de aynı şekilde. İkisi de çok saygı duyduğum parlak insanlardı, Sabri Beyi de yakından tanıdım. Fakat onlarla aynı çizgide görmedim kendimi. Benim yolum ampirik oldu, Niyazi Bey ile aynı problemle uğraştık, ama Niyazi Bey çok büyük bir haksızlığa uğradı ve memleketi terk edip yurt dışına çıktı. Orada tabii, literatürden Osmanlı’yı tanımaya çalıştı ve şunu gördü ki Osmanlı bu şablonlara uymayan garip bir yapıdır. Bu garip yapıyı kendi ampirik tezahürleri içinde düşünmek ve araştırmak imkânını bulamadı. Aslında ikisi de bulamadı, Sabri Bey de bulamadı ve o da literatürden, Osmanlı literatürünü analiz ederek bazı teorik sonuçlara ulaşmaya çalıştı. Ben Osmanlı bürokrasisinin hayatla karşılaşmalarını ortaya koyan belgeler üzerinden ampirik yoldan aramaya çalıştım.

“Fahri Doktora Töreni Konuşması” metninizde son zamanlarda yaptığımız araştırmalarınızda geliştirdiğiniz modelle incelediğiniz Osmanlı sisteminin değişmesi ile ilgilendiğinizi ifade ediyorsunuz. Batılılaşma, muasırlaşma, çağdaşlaşma ve son olarak modernleşme olarak tanımlanan bu dönemdeki “değişim” kavramına siz

nasıl yaklaşıyorsunuz? Sizce bahsettiğiniz Osmanlı sisteminin değişimine bir “kopuş” (Osmanlı “uygarlık”ının sonu) olarak mı yoksa evrensel bir değişimin sonuçları olarak mı ya da bambaşka bir açıdan mı yaklaşmak lazım?

Bu değişim meselesi için bir fıkra vardır onu anlatırım. Otobanda hız tahdidi var, arabaların en fazla 180 km hızla gitmesine izin veriliyor. Ama yeni bir araba üretilmiş ve ivmesiz bir şekilde 400 km hıza kadar çıkabiliyor. Trafik polisinin elinde ise, bu hız sınırını aşanları kontrol için, 200 km hız yapabilen bir motosiklet var. Polis bu motosiklet ile 180 km hızı aşanları yakalıyor. Genç bir kız biraz muzip, bu yeni otomobille 180 km ile seyrediyor. Polis de 180 km’yi aşabileceği kuşkusu ile kızın yanına motosiklet ile yaklaşıyor ve kısa bir süre yan yana gidiyorlar. O sırada kız ivmesiz 300 km hıza çıkıyor ve gidiyor. Polis daha sonra hastanede anlatıyor: “Böyle gidiyorduk, benim motosiklet birden durdu; durunca indim baktım ve gözlerimi daha sonra hastanede açtım” diyor. 180 km ile giden motosiklet niye durdu diye sorup, motosikletten iniyor. Yani rölatif bir şey değişim. Bizim modernleşmecilerimizin kendi tarihine bakışı, bu trafik memurunun kendi motosikletine bakışını andırıyor. Değişme evet, ama gözü kapalı değişme bu şekilde adamı incitebilir.

Şimdi sosyal ilim kavramları ile tarihe baktığımız zaman bir kesintililiğin hâkim olduğunu söyleme imkânı yok. İktisat tarihine baktığımız zaman değişimler o kadar yavaş ki, böyle radikal dönüşüm olarak örneğin Sanayi Devrimi’ne baktığımız zaman en az 100-150 senelik bir süreç. Onun da menşelerine baktığımız zaman, özellikle son zamanlarda yapılan çalışmalarda, bunun modern zamanların başına kadar geri giden değişimlerin bir şekilde zincirlenerek uzun vadede sağladığı bir dönüşüm olduğu anlaşılıyor. 11.-12. yüzyıla kadar geri giden Batı Avrupa’daki değişimler Sanayi Devrimi’ne ulaştı ve onun sonuçları hâlâ devam ediyor. Bu nedenle, ekonomide ya da toplum hayatında 1923’de bir şeyi kesip yeni bir dünyayı başlatmanın imkânı yok. Elbette süreklilik hâkimdir. Ancak çok büyük bir savaştan, çok büyük bir depremden sonra oluşmuş bir şey olduğu da ortadadır.

“Kalkınma Meselemize Tarihî Bir Yaklaşım” adlı makalenizde Osmanlı sisteminin Batı’da gerçekleşen Sanayi Devrimi’ne ya da başka bir ifade ile modern iktisadî büyüme olarak adlandırılan değişim sürecine tepkisini “kapalılık”tan daha çok, İslâm dininden kaynaklanan bir kendine güvenin de söz konusu olduğu alternatif bir dünya görüşü ile açıklıyorsunuz. Bu doğrultuda iletişim ve sermaye birikimi gibi bağlamlarda ya da kölelik ve sömürgecilik gibi konularda bu dünya görüşünün farklılıklarına örnek veriyorsunuz. Hiç kuşkusuz ortaya koyduğunuz bu değerlendirme aynı zamanda sizin üçlü teorik modelinizin de etkisini taşıyor ve önemli teorik ve kantitatif imâlar barındırıyor. Bütün bu farklılıklar açısından kalkınma meselemizin tarihinden yola çıkarak özellikle “küresel kapitalizm”in kaçınılmaz etkisi altında olduğu bugün için nasıl bir değerlendirme yapılabilir? Söz konusu gelenek diyelim ki devlet bürokrasisinde, siyaset-asker ilişkisinde ve genel olarak homo-economicus’un ethos olduğu bir dönemde nasıl ve ne koşullarda yaşamakta ve nasıl çıkış yolları önermektedir?

Sanayileşme öncesi ekonomide, bütün nüfusun beslenmesi ve ihtiyaçlarının giderilmesini sağlamaya yönelik kurumlar oluşturduğunuz zaman, belli ellerdeki sermaye birikimlerini önlemek de kaçınılmaz bir şey oluyor. Böyle yapmadığınız takdirde, yani herkese yaşama şansı verdiğinizde birikim kaynaklarını da kurutuyorsunuz demektir. Birikim için birtakım grupların daha iyi durumda olması, başka grupların da bu iyinin yükünü çekmesi gerekir. Osmanlı sistemi bunu istemedi, herkese mümkün olduğu kadar yaşama şansı veren bir sistem oluşturmak istedi. Bu sistemde üretimin hedefi ihracat değil, halkın ihtiyaçlarını karşılamaktır. Yani içeride ihtiyaçlar karşılanmadan dışarıya mal satılamaz. En iyi malları kendileri tüketirlerdi, en kötü mallar bütün senenin artık malları ihraç edilirdi. Her kademede yerli ihtiyaçların giderilmesi esastı. Bunların içinde elbette, üreticinin, esnafın, zanaatkarın ve küçük ölçekli sanayinin hammadde ihtiyaçları da var. Buna göre evvela onların ihtiyaçları karşılanır ve onların ihtiyacından fazla olan deri, yün, pamuk vs. dışarı giderdi. Tabii ki bu durum, tarihin ironilerinin

den biri olarak değişim sürecine girdi. Osmanlılar Tanzimat’tan beri değişmeye karar verdiler ve Batı’dakine benzer bir ekonomi oluşturmak için çok gayret gösterdiler. Cumhuriyet yeni bir ivme ile aynı yola girdi. Fakat modern iktisadî büyümeye geçişi 150 senede sağlayamadı bizim sistemimiz. Ancak belki 2000’e doğru bunu başarabilirdi. Türkiye’nin 20. yüzyıldaki performansı kendi geçmişi ile kıyaslandığı zaman iyidir ama başkaları ile kıyaslandığı zaman hızlı bir büyümenin gerçekleştirilemediği açıktır. Bunun sebebi Osmanlı sisteminin tümüyle çözülmesinin mümkün olamayışındır. Yani o kadim bürokrasinin teslim ettiği normlar, ekonomi insan içindir anlayışının izlerini taşıdığı için, büyük ölçüde bu sebepten bu performans da eksik oldu. Şimdi küreselleşme çağında bir şeyler değişiyor. Değişmeyi ne kadar başaracak onu bilemiyoruz ama mecbur gözüktüyor. Sonunda belki de Osmanlı mirası tam olarak sona erecek ve ancak o zaman Osmanlı mirasını da daha iyi düşünüp anlama imkânı bulacağız sanıyorum.

SONUÇ

Mehmet Genç’in tarih disiplinine yönelik yaklaşımının, onun hem doktora öğrencisi olduğu Ömer Lütfi Barkan’dan aldığı bir miras üzerine hem de Rus klasiklerinden Nietzsche’ye oradan da Weber’e kadar geniş ölçekli bir okumanın sonucunda şekillenmiş olduğunu biliyoruz. Gerek bu miras ve gerekse de Osmanlı devlet ve ekonomisi üzerine uzun yıllar süren çalışmalarının bir sonucu olarak, Genç’e göre tarihî bir olgu ancak belirli bir hipotez veya kavrama göre inşa edilebilecek bir şeydir. Yine ona göre hipotez, kavram ve teori, tarih alanındaki bir çalışma için bir evin mimarî projesi gibidir. Kendi ifadesiyle,

Nasıl ki mimarî projesi elimizde olmayan bir binanın unsurlarını inşa edemeyiz, etsek bile işe yaramaz, aynı şekilde teorik bir tasavvur olmadan belirli bir hipotez veya modele dayanmadan, [sadece arşiv] hammaddesinden tarihî bir olgunun inşası da mümkün olamaz (Genç, 2004: 288).

Benzer şekilde Elias da, tarihi ve tarih yazımını özellikle sosyoloji ile birlikte ele alınmayı tercih ederken Genç ile aynı hat üzerinde hareket etmektedir. Genç'in "sosyal ilimler" olarak adlandırdığı şey, Elias'ın "olgun disiplinler" diyerek ifade etmeye çalıştığı şeydir. Elias'a göre tarihin otonom olamayışı tarih ve "olgun disiplinler" arasındaki temel bir ayrımı doğurmaktadır. Bu ayrım, gelişimin (ya da değişimin) devamlı olduğudur. Bu devamlılığın birincil sebebi de hipotezler ve teorilerdir. Bu nedenle, Elias'a göre tarih disiplinindeki otonomi eksikliği bu devamlılığın olmayışını beraberinde getirmektedir –önceki hipotezlerin sonrakilere temel teşkil etmesi ya da Newton olmadan Einstein'ın olamaması gibi (Elias, 2006 [1969]: 9). Ayrıca yine, Abrams'a göre anlatı ve çözümlemenin eklemlenmesi hiçbir zaman tam olarak başarılamamıştır, bu doğrultuda açıklayıcı argümanları anlatının içine yerleştirmek en sonunda basitçe "analizi sahip olduğu eleştirel okumadan koruma girişimine dönüştürmek" olacaktır (Abrams, 1982: 309). Oysa Abrams'a göre iyi tarih aynı zamanda yeterince de sosyolojik olmalıdır ve samimi, yeterli bir tartışmaya açık bir şekilde teorik yapısını net bir şekilde ortaya koymalıdır. Aynı tema benzer şekilde Genç'te karşılaştığımız bir ilgi noktasıdır. Genç'e (2000: 356) göre de, örneğin Türk tarihçiliğinin en büyük eksikliği kendini millî sınırlar içine hapsederek, zaman ve mekân bakımından gelişme gösterememesidir. Ayrıca bunun sonucu olarak da, muhteva bakımından son derece dar ve çoğu geleneksel kalan konuların sınırları içinde hapsolmuş bulunması; bilim tarihi, teknoloji tarihi ve toplumsal tarih gibi alanlarla ilişki kuramaması ve sonuçta tarih formasyonunun sosyal bilimlerin diğer alanlarına karşı kapalı olmasıdır. Bu anlamda, ona göre tarih alanında "M. Fuad Köprülü ve Barkan'ın başlattıkları çığır, henüz bu kapalılığı ortadan kaldıracak bir inkişafa mazhar olamamıştır" ve bu "kapalılık sürdüğü için de, tarih çalışmalarımızda metod, kavramlaştırma ve teori ile ilgilenme de son derece düşük düzeyde kalmaktadır" (Genç, 2000: 357). Bunun nedenlerini de Genç özellikle, Türkiye'de bilimi öğrenme aşamasını henüz kurumsal anlamda geçememiş oluşumuzda araştırmaktadır. Üniversitelerimizin de dahil olduğu bir kurumsallaşma-

mama sıkıntısı içinde bilimsel araştırma yapma anlamında bilim yapamayışımızın en önemli sebebini bilimi içselleştiremeyeişimiz olarak ortaya koymaktadır. Ona göre bu kapalılığın bir diğer sebebi de Türk akademisyenlerinin, üniversite hocalığı kimliğinden kurtulamamalarıdır.

Öte yandan Genç, söz konusu kapalılığın çözümünü, rutinin dışına çıkmakta bulur. Ona göre rutinin dışına çıkmak aynı zamanda, kabullerin ve inançların dışına çıkmaktır. Başka bir ifade ile o, bunu "balığın karaya çıkması" olarak tanımlamakta ve "bu meydan okuma ile karşılaşmayan zihnin hareketlenmesine imkân yoktur" derken de her bir karşılaşmanın ve hayretin zihin için yeni bir açılım olduğunun altını çizmektedir. Ona göre, en başarılı çalışmalar kendi sınırlarının dışına çıkmış, birkaç disiplinin bir araya geldiği çalışmalardır. Aslında Genç'in "balığın karaya çıkması" olarak tanımladığı şey, kendi biyografisinde de "kültürel şok" olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğduğu ve yetiştiği küçük ortamdan lise tahsili için İstanbul'a geldiğinde ve daha sonra Mülkiye'de okurken hastalığı nedeniyle yatakta geçirdiği bir yıl boyunca Rus klasiklerini ve ardından Fransızca ve İngilizce literatürü okuduğunda aslında o "balığın karaya çıkışını" deneyimlemiştir. Bu deneyimin, yani rutinin, bilinenin dışına çıkma deneyiminin Genç'in tarihsel ve kuramsal perspektifini kazanmasındaki payı muhtemelen azımsanmayacak ölçüdedir. Aynı deneyim ile Elias'ın hayatında da karşılaşmak, yöntemleri ve tarihsel olgulara karşı konumlanışları birçok açıdan benzerlikler içeren iki düşünürün konumlarını daha iyi anlamak açısından önemli bir ayrıntıdır. Elias'ın biyografisinden öğrendiğimiz kadarıyla, o da Nazi yönetiminden kaçmak zorunda kalmış ve İngiliz vatandaşlığına geçip İngiltere ve daha sonra da Hollanda'da yaşamış bir yersiz yurtsuzdur.⁷

⁷ Türkiye'de Çağdaşlaşma adlı eserinde Osmanlı toplumsal tarihi alanında ilk ve en önemli araştırmayı yapmış olan Niyazi Berkes'in hayatında da aynı deneyimi görüyoruz. Tıpkı, Mehmet Genç gibi, o da Kıbrıs'ın küçük bir köyünden lise eğitimi için İstanbul'a geliyor ve daha sonra Türkiye'den ayrılmak zorunda kalıp Kanada ve İngiltere'de yaşıyor. Daha fazla ayrıntı için bkz. Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.

Özellikle Elias'ın tarihsel olayların biricikliği (*uniqueness*) ve tekrarlanamazlığı (*unrepeatability*) bağlamlarına yaklaşımı ve aynı diyebileceğimiz başka bir bağlamda toplumsal değişimin tekrar eden ve tekrar etmeyen yönlerini ele alışı, Genç'in genel yaklaşımında karşılaştığımız önemli bir düşünce hattı ile örtüşmektedir. Elias toplumsal değişimi, ancak her şeyden önce değişimi anlatmak için üç ayrı fakat birbirinden ayrılamaz ardılığı (*sequences*) ifade eder. Bunlar: "biyolojik evrim", "toplumsal değişim" ve "tarih"tir. Elias (2006[1969]: 16) bu üç ardılığı bir nehrin farklı hızlardaki akıntıları olarak betimler. Bu açıdan örneğin tarih açısından baktığımızda toplumsal değişimin çok yavaş olduğunu, bunun yanında biyolojik evrimin hep yerinde duruyormuş gibi görüldüğünü belirtir. İşte her bir akıntının ayrı bir hızla aktığı ve birbirlerine göre yani rölatif olarak durağan ya da hızlı oldukları durum, Elias'ın değişim oranı (*rate of change*) diye tanımladığı şeydir.

[Herhangi] bir figürasyonu oluşturan her bir birey biriciktir ve tekrar edilemezdir. Ancak figürasyonun kendisi rölatif olarak birçok nesil boyunca değişmeden muhafaza edilebilir. Böylece, herhangi bir şekilde neredeyse benzer ve sadece çok yavaş değişen figürasyonlar, çeşitli çok daha hızlı değişen bireylerle biçimlenebilir. Çok hızlı değişen, biricik ve tekrarlanmaz bireyin perspektifinden baktığımızda, bu bireylerden oluşan figürasyonlar az ya da çok değişmeden tekerrür eden fenomenler olarak görünürler (Elias, 2006 [1969]: 16).

Elias'ın tarihsel ve toplumsal değişim sorununa eğilişi ve bu problemle rölativistik yaklaşımı, Genç'in değişim olgusuna yaklaşımı ile açıkça örtüşmektedir. Onun da Elias gibi, "değişim" olgusunu rölativistik bir bakış açısı ile değerlendirmekte olduğu, söyleşide verdiği, "ivmesiz hız" örneğinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu anlamda Genç, Batı ile karşılaşan Osmanlı'yı ve özellikle Osmanlı aydınını, kendinden ivmesiz olarak daha hızlı giden bir araca bakıp kendi aracının durmuş olduğunu zanneden bir sürücünün durumuna benzetmektedir. Böylece de modernleşme aydınının genel travmatik durumunu, hareket halindeyken inip aracının ne-

den durduğuna bakan sürücü örneği ile açıklamaktadır. Öte yandan Genç'e göre tarihsel olaylarda devamlılık vardır ve bu süreklilik ancak teorik anlamlandırma ile ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda da o, Cumhuriyeti Osmanlıdan radikal bir kopuş olarak görmek yerine, Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'da geliştirmeye çalıştığı türden bir bakış açısı⁸ ile Osmanlı'dan günümüze bir devamlılığın olduğunu düşünmektedir. Aynı düşüncenin benzeri kendisini Osmanlı'nın klasik dönemlendirilişi hakkındaki görüşünde de göstermektedir.

Osmanlı tarihi hakkında tekrarlanagelen dönemlendirme ma-lûmdur: Kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve dağılma. Bu beşli dönemlendirme bize bu tarihi vuzuhla yansıtmaktan çok, olup bitenleri biraz bulandıran ve anlamlandırmayı zorlaştıran kronolojik sınıflamadır. Daha çok askerî başarıları ve siyasî sınırların genişleme/daralma tempolarını ifade etme amacındaki bu sınıflama, bu tempoları bile tam ve doğru olarak ifade etmekten uzaktır (Genç, 2000: 38).

Genç, Osmanlı tarihinin klasik dönemlendirilişi yerine daha basit ikili bir dönemlendirme sunacaktır. Ona göre bu dönemlerden birincisi Osmanlı Devleti'nin 14. yüzyılın başlarından 17. yüzyıla kadar devam eden genişleme dönemidir. İkinci dönem, ise 1683'te 2. Viyana Kuşatması ile başlayan ve on beş yıl süren savaşta durdurulmuş ve tersine bir trendi ifade eden geri çekilme dönemidir. Genç kendine özgü bakış açısı ile, bu iki dönemde de araştırılması gereken önemli bir başarı ve problematik saptar. Özellikle genişleme dönemi dediği dönemde, Osmanlıların kıta içinde üç yüzyıl süren bir genişlemeyi başarıp bunun sonucunda kıtanın %10'unu nasıl kontrolleri altına aldıkları birinci problematiktir. İkinci problematik Avrupa'dan çekilmenin, üstelik Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirmiş bir Avrupa'ya karşı çok yavaş seyretmiş olmasıdır. Bu nedenle Genç'e göre geri çekilmeyi de genişleme derecesinde hattâ daha başarılı saymak gerekmektedir. Bu başarının nasıl sağlandığı

⁸ Söz konusu bakış açısı için bkz. Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'ya 1978'de yazdığı önsöz.